

VÝVOJOVÁ PSYCHOLOGIE

DĚTSTVÍ A DOSPÍVÁNÍ

Marie Vágnerová

KAROLINUM

Vývojová psychologie

Dětství a dospívání

prof. PhDr. et RNDr. Marie Vágnerová, CSc.

Recenzovali:

doc. Mgr. Pavlína Janošová, Ph.D.

PhDr. Jarmila Klégrová

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Obálka Anna Issa Šotolová

Fotodokumentace Lenka Václavíková a Jakub Havel

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První dotisk druhého, rozšířeného a přepracovaného vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2012

© Marie Vágnerová, 2012 (druhé, rozšířené a přepracované vydání)

ISBN 978-80-246-2153-1

ISBN 978-80-246-2846-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
ČÁST I. – OBECNÝ ÚVOD	11
1. VYMEZENÍ PŘEDMĚTU VÝVOJOVÉ PSYCHOLOGIE	11
1.1 Psychický vývoj a faktory, které jej ovlivňují	12
1.1.1 Dědičnost	12
1.1.2 Prostředí	15
1.2 Způsob realizace psychického vývoje	21
1.3 Centrální nervový systém (CNS) jako biologický základ psychických funkcí	23
1.3.1 Některé rozdíly ve struktuře a funkci CNS jsou závislé na pohlaví	28
1.4 Obecné znaky psychického vývoje	29
1.5 Teorie psychického vývoje	33
1.5.1 Psychodynamické teorie vývoje osobnosti	33
1.5.2 Teorie kognitivního vývoje	43
1.5.3 Teorie emočního vývoje	47
1.5.4 Vývojové teorie, které kladou důraz na způsob, jakým se psychika rozvíjí	49
1.6 Metody vývojové psychologie	54
ČÁST II. – DĚTSTVÍ	61
1. PRENATÁLNÍ OBDOBÍ	61
2. NOVOROZENECKÉ OBDOBÍ	65
3. KOJENECKÉ OBDOBÍ	71
3.1 Vývoj poznávacích schopností	74
3.1.1 Vývoj zrakového vnímání	75
3.1.2 Vývoj motorických schopností	79
3.1.3 Vývoj poznávacích aktivit	81
3.1.4 Rozvoj paměti a pozornosti	87
3.2 Vývoj sluchového vnímání a základů řeči	92

3.2.1	Vývoj vnímání řečových podnětů	92
3.2.2	Vývoj předřečové aktivity a první slova	96
3.2.3	Podmínky rozvoje jazykových schopností	99
3.3	Emoční vývoj	101
3.4	Socializace	103
3.4.1	Proces socializace a jeho průběh	107
3.4.2	Specifičnost vývoje vztahu matky a dítěte	112
3.4.3	Vztah s otcem	118
3.5	Vývoj vztahu k sobě, základ sebepojetí kojence	118
4.	BATOLEČÍ VĚK	120
4.1	Vývoj a význam motorických dovedností	121
4.1.1	Význam rozvoje pohybových aktivit ve vztahu k vlastnímu tělu	121
4.1.2	Význam rozvoje pohybových aktivit ve vztahu k okolnímu světu	122
4.2	Vývoj poznávacích procesů	124
4.2.1	Vývoj paměti a pozornosti	134
4.3	Vývoj jazykových schopností a dovedností	137
4.3.1	Vývoj sémantické složky	139
4.3.2	Vývoj gramatické složky	143
4.3.3	Vývoj fonologické složky	145
4.4	Emoční vývoj	146
4.5	Socializace	149
4.5.1	Proměna vztahu s matkou	152
4.5.2	Vztah s otcem	153
4.5.3	Vztah se sourozenci	155
4.5.4	Komunikace	157
4.5.5	Normy chování, premorální uvažování a jednání	158
4.5.6	Sociální učení: nápodoba a identifikace	163
4.6	Vývoj osobnosti batolete	166
4.6.1	Sebepojetí batolete	169
5.	VĚK HRY A PŘÍPRAVY NA ŠKOLU – PŘEDŠKOLNÍ OBDOBÍ	177
5.1	Vývoj poznávacích procesů	177
5.1.1	Selekce a zpracování informací	177
5.1.2	Vývoj způsobů uvažování	181
5.1.3	Zpracování informací a přístup k řešení problémů	185
5.1.4	Kresba, hra a pohádky	187
5.1.5	Chápání prostoru, času a počtu	192
5.1.6	Vývoj poznání lidské mysli	198
5.1.7	Vývoj paměti a učení	202

5.2	Vývoj exekutivních funkcí a autoregulace	208
5.3	Vývoj verbálních schopností	214
5.4	Emoční vývoj	218
5.4.1	Znalost a porozumění emocím	219
5.4.2	Emoční regulace	221
5.4.3	Rozvoj sociálních emocí	222
5.5	Socializace	223
5.5.1	Rodina, vztahy s rodiči a sourozenci	225
5.5.2	Vztahy s lidmi mimo rodinu	231
5.5.3	Vývoj sociálních vlastností a dovedností	237
5.5.4	Hodnocení a regulace chování, postoj k pravidlům	239
5.5.5	Rozvoj komunikačních kompetencí	244
5.6	Vývoj dětské osobnosti a sebepojetí	246
5.6.1	Vývoj genderové identity jako součásti sebepojetí	250
6.	ŠKOLNÍ VĚK	254
6.1	Školní zralost a připravenost	256
6.1.1	Školní zralost	256
6.1.2	Školní připravenost	258
6.2	Vývoj poznávacích procesů	261
6.2.1	Vývoj zrakového a sluchového vnímání	261
6.2.2	Vývoj myšlení, zpracování informací a řešení problémů	266
6.2.3	Metakognice	284
6.2.4	Vývoj exekutivních funkcí a autoregulace	286
6.2.5	Paměť a učení	293
6.3	Vývoj jazykových kompetencí	296
6.3.1	Zvládání tištěného a psaného jazyka	300
6.4	Emoční vývoj	305
6.5	Socializace	311
6.5.1	Rodina	313
6.5.2	Škola	327
6.5.3	Vrstevnická skupina	338
6.5.4	Vztah školáků k dodržování norem a vývoj morálního uvažování	351
6.6	Vývoj dětské osobnosti a sebepojetí	358
ČÁST III. – DOSPÍVÁNÍ		367
1.	CHARAKTERISTIKA OBDOBÍ DOSPÍVÁNÍ – ADOLESCENCE	367
1.1	Zrání mozku a jeho vliv na psychický vývoj	372
1.2	Tělesná proměna a její význam	373

2.	VÝVOJ POZNÁVACÍCH PROCESŮ	379
2.1	Vývoj myšlení a přístup k poznávání	379
2.2	Zpracování informací a řešení problémů	384
2.3	Vliv změny uvažování na osobnost dospívajícího	387
2.4	Paměť a učení	389
3.	EMOČNÍ VÝVOJ	390
4.	VÝVOJ AUTOREGULAČNÍCH MECHANISMŮ	393
5.	SOCIALIZACE	395
5.1	Socializace v období rané adolescence	395
5.2	Socializace v období pozdní adolescence	397
5.3	Rodina	399
5.3.1	Vztah dospívajících k matce	404
5.3.2	Vztah dospívajících k otci	406
5.3.3	Vztahy dospívajících se sourozenci	407
5.3.4	Separace od rodiny v období pozdní adolescence	409
5.4	Škola	412
5.4.1	Vztah mladších adolescentů k výuce a školní práci	412
5.4.2	Vztah mladších adolescentů k učitelům	414
5.4.3	Vztah starších adolescentů ke škole	416
5.4.4	Ukončení profesní přípravy	420
5.5	Vrstevnická skupina	423
5.5.1	Význam vrstevnické skupiny v období adolescence	423
5.5.2	Školní třída	427
5.5.3	Specifika vrstevnických skupin dospívajících	429
5.5.4	Dyadické vztahy – přátelství	431
5.5.5	Experimentace s partnerskými vztahy a první lásky	433
5.5.6	Sexualita jako součást partnerského vztahu	438
5.5.7	Předčasné manželství a rodičovství	440
5.6	Sociálně-kognitivní vývoj a komunikační specifika	442
5.7	Morální prožívání, uvažování a chování	445
6.	VÝVOJ OSOBNOSTI A POJETÍ VLASTNÍ IDENTITY	452
6.1	Vztahy s lidmi a vlastní výkon jako důležitá součást identity dospívajících	458
6.2	Proces rozvoje individuální identity	461
6.3	Vývoj genderové identity	471
	SEZNAM LITERATURY	483
	VĚCNÝ REJSTŘÍK	519
	JMENNÝ REJSTŘÍK	523

PŘEDMLUVA

Vývojová psychologie se zabývá psychickým vývojem jedince, proměnou způsobu prožívání, uvažování i chování, typického pro jednotlivé vývojové fáze, od prenatální fáze do ukončení dospívání, tj. do dosažení 20. roku. Psychický vývoj je analyzován z různých hledisek, se zaměřením na osobnost jedince, dle jednotlivých psychických funkcí, ale i vzhledem k jeho sociálnímu postavení v rámci nejvýznamnějších sociálních skupin. Vývoj je chápán jako výsledek interakce biologických, tj. genetických a psychosociálních vlivů, které se uplatňují v různé míře, v závislosti na sledované funkci i vývojovém období.

Čtenář se naučí rozlišovat, jaké projevy jsou v určitém období běžné a standardní, i když se mohou zdát podivné či nepochopitelné nebo být pro okolí obtěžující (např. batolecí vzdor či pubertální negativismus). Je třeba s nimi počítat a v práci s klienty tohoto věku je respektovat. Znalosti z vývojové psychologie přispívají k vytvoření reálného očekávání a přiměřeného chování ve vztahu k dětem různého věku. Informace o obecných rysech psychického vývoje umožní odlišit i projevy, které již přiměřené nejsou. Vývojová psychologie nepřináší jen informace o možnostech a kompetencích (pojem kompetence označuje obecnější předpoklady, způsobilost k nějaké činnosti), ale i o psychických potřebách dětí různého věku. Základní psychické potřeby a míra jejich uspokojení může ovlivňovat dětské prožívání a chování. Mnohdy je lze považovat za klíčové pro porozumění dětem různého věku. Jejich znalost umožňuje pochopit, proč se právě takto chovají a o co usilují. Jedním z příkladů mohou být vývojově podmíněné rozdíly ve způsobu uspokojování potřeb citové jistoty a bezpečí, resp. důsledků strádání v této oblasti.

Znalost vývojové psychologie přispívá i k lepšímu porozumění sobě samému. Projeví se pochopením a správnou interpretací vlastních zkušeností z dětství, dává jim určitý smysl. Například dospělý člověk si často teprve nyní uvědomí, proč se bál jít do školy nebo proč se v době dospívání necítil dobře, jaké důsled-

ky mívá příliš rané či příliš pozdní dospívání a jaké jsou obvyklé reakce, které vyvolává.

I toto přepracované vydání bych ráda věnovala svému učiteli, profesorovi PhDr. Zdeňkovi Matějčkovi, CSc., protože on je jedním ze zakladatelů české vývojové psychologie, k níž přispěl svými mnoha pracemi a nás vedl k respektování určitého pohledu na průběh vývoje a jeho zákonitosti. Tento trend přetrvává i nyní, přestože jej pan profesor bohužel ovlivňuje už jen ve vzpomínkách.

V Praze dne 14. února 2012
autorka

ČÁST I. – OBECNÝ ÚVOD

1. VYMEZENÍ PŘEDMĚTU VÝVOJOVÉ PSYCHOLOGIE

Vývojová psychologie se zabývá zkoumáním souvislostí a pravidel vývojových proměn v jednotlivých oblastech lidské psychiky i celé osobnosti a usiluje o porozumění jejich mechanismům.

Psychický vývoj lze charakterizovat jako **proces** vzniku, rozvoje a zákonitých proměn psychických procesů a vlastností, jejich diferenciaci a integraci, která se projevuje v rámci celé osobnosti. Zahrnuje kvantitativní i kvalitativní změny, nárůst i úbytek různých funkcí, které se mohou rozvíjet plynule i formou vývojových skoků.

Psychický vývoj zahrnuje několik dílčích oblastí, které se rozvíjejí ve vzájemné interakci:

- **Biosociální vývoj** – zahrnuje tělesný vývoj a veškeré proměny s ním spojené, které mohou ovlivnit různé faktory. Může jít např. o specifický vliv rané stimulace na rozvoj určitých oblastí mozku.
- **Vývoj kognitivních funkcí** – zahrnuje psychické procesy, které se nějak spolupodílejí na poznávání a uchovávání získaných poznatků. Jsou to kompetence, které člověk využívá při příjmu a zpracování informací, při myšlení, rozhodování a učení, a které ovlivňují i z toho vyplývající úroveň adaptace. Vývojová psychologie se zaměřuje především na proměnu způsobu zpracování informací a způsobu uvažování.
- **Vývoj motivačně emoční složky** – zahrnuje vývojově podmíněnou proměnu emočního prožívání, emoční regulace a významu jednotlivých potřeb, i jejich závislosti na zrání a působení různých vnějších vlivů.
- **Psychosociální vývoj** – zahrnuje proměny osobnostních a sociálních charakteristik, rolí, mezilidských vztahů či převažujících způsobů chování. Je ve značné míře ovlivněn vnějšími faktory, především sociokulturním, bývá označován jako proces socializace.

Vývoj jednotlivých složek probíhá koordinovaně. Lidská osobnost je za normálních okolností integrovaným celkem, který zahrnuje různé psychické vlastnosti a funkce a je zakotvený v určitém sociálním kontextu (jenž je významným způsobem ovlivňuje). Psychický vývoj každého jedince je závislý na působení mnoha faktorů, které mohou být obecnější i specifičtější a díky nim se každý jedinec od ostatních lidí nějakým způsobem liší, ale zároveň se jim v mnoha směrech podobá.

1.1 Psychický vývoj a faktory, které jej ovlivňují

Vývoj různých psychických vlastností a funkcí, jejich běžných i méně obvyklých variant, je závislý na různých faktorech, které nemusí být vždycky stejně významné. Rozvoj dílčích psychických vlastností i celé osobnosti je dán individuálně variabilní dispoziční složkou a komplexem vnějších podnětů, které vedou ke vzniku určité zkušenosti. Způsob zpracování těchto podnětů je skoro vždycky, i když v různé míře, předurčen genetickými předpoklady. Psychický vývoj závisí na individuálně specifické **interakci vrozených dispozic** a komplexu různých **vlivů prostředí**.

1.1.1 Dědičnost

Genetické dispozice představují informace, na nichž závisí vytvoření **předpokladů pro rozvoj různých psychických vlastností**. Jejich souhrn je označován jako genotyp. V genetickém aparátu je zakódován program individuálního rozvoje jedince, který se projevuje variabilitou zrání, určitými rozdíly dosažené úrovně jednotlivých funkcí, psychických i somatických, a také koordinovaností a integrovaností jejich rozvoje. V průběhu života dochází k postupné aktivaci jednotlivých složek genetického programu, a proto se jednotlivé psychické funkce rozvíjejí v určitém, přibližně stejném období. Např. vývoj různých poznávacích procesů závisí na aktivitě genů, které stimulují zrání konkrétních oblastí mozku. Děje se tak např. prostřednictvím dědičně podmíněné proměny prefrontální mozkové kůry či funkční diferenciací mozkových hemisfér. I **tempo zrání je dáno geneticky**. To znamená, že dispozice k rozvoji různých schopností a dovedností se mohou projevit teprve v období, kdy dané funkce obvykle dozrávají. Do té doby nelze zjistit, zda dítě takové předpoklady má nebo ne.

Genetické informace jsou zakódovány ve formě genů, které jsou lokalizovány na chromosomech. Každý člověk má dvě sady chromosomů, z nichž jedna pochází z otcovské zárodečné buňky a druhá z mateřské. Mezi dvojicí genů se

stejnou funkcí se mohou vytvořit různé vztahy, totéž platí i pro jejich interakce v rámci větších komplexů. Žádný **gen se neprojevuje zcela izolovaně**, ale v interakci s jinými, v rámci celého genotypu, event. organismu jedince, žijícího v určitém prostředí.

Pravděpodobnost vzniku určité kombinace dědičných dispozic je závislá na **způsobu partnerského výběru**. Jednotlivé psychické ani tělesné vlastnosti neovlivňují tyto preference stejným způsobem. Variabilita dědičných předpokladů potomků je vždycky ovlivněna nenáhodností partnerské volby jejich rodičů.

- Jako příklad **pozitivní selektivity** lze uvést potřebu shody v oblasti rozumových schopností. Lidé mají tendenci preferovat partnery, kteří jsou jim z tohoto hlediska podobní. Bylo zjištěno, že shoda mezi manžely je v této oblasti skutečně dost vysoká, dosahuje průměrné hodnoty korelace 0,40 (Plomin, 1990). Tímto způsobem se zdánlivě zvyšuje význam dědičnosti, zejména ve skupině nadprůměrných a podprůměrných jedinců. Mimo jiné i proto, že kvalita stimulace, na níž závisí rozvoj různých schopností, odpovídá v takových rodinách úrovni rodičovské inteligence a s tím souvisejícího vzdělání.
- Příkladem **negativní selektivity** může být výběr partnera dle typu temperamentu (tj. osobního tempa, převládajícího způsobu emočního prožívání, celkové reaktivity atd.). Obvykle se přitahují a lépe spolu vycházejí lidé, kteří se z tohoto hlediska liší, resp. doplňují. Např. citově labilní a úzkostný člověk potřebuje stabilního a vyrovnaného partnera. Vzhledem k tomu nebývá typ temperamentu potomků extrémně vyhraněný. Korelace osobnostních rysů manželských partnerů je nízká, dosahuje v průměru hodnoty $r = 0,1$. To svědčí pro fakt, že z hlediska partnerské volby mohou mít jednotlivé vlastnosti rozdílný význam.

Dispozice k rozvoji různých psychických vlastností jsou obvykle **dědičné komplexním, resp. multifaktoriálním způsobem** (Nussbaum et al., 2004). To znamená, že se na jejich vzniku spolupodílí větší, avšak přesně nezjištěné množství genů, které by izolovaně měly jen nepatrný účinek. Bez ohledu na počet genů a vztahy mezi nimi platí, že společně vytvářejí předpoklady k rozvoji určité vlastnosti. Její definitivní podoba závisí i na vlivu prostředí, které může její rozvoj v různé míře stimulovat, nebo naopak zpomalit či deformovat. V tomto mechanismu je zakódována možnost reagovat na proměny prostředí, rozvíjejí se především ty složky, které jsou za daných okolností užitečné. Všechny dědičné předpoklady se neuplatňují stejným způsobem, některé nejsou využity vůbec. Vlastnost, která není potřebná, se nemusí dále rozvíjet,

stagnuje, nebo dokonce upadá. Příkladem může být výchovně zanedbané dítě ze sociálně slabého prostředí, jehož schopnosti se nerozvíjejí, protože pro tento způsob života nejsou potřebné.

Genetické vlohy určují míru pravděpodobnosti rozvoje určité vlastnosti, resp. stupně její intenzity či kvality. Její konkrétní varianta, kterou lze označit jako fenotyp (tím je např. úroveň rozumových schopností či citová stabilita), je však v různé míře závislá na **působení vnějšího prostředí**. Vnější vlivy se významně spolupodílejí na vzniku definitivní podoby určité vlastnosti či funkce. Konkrétní psychická vlastnost je výslednicí dlouhodobých a velice složitých vztahů mezi souborem dědičných dispozic a faktory vnějšího prostředí. Genotyp se v průběhu celého života zásadním způsobem nemění, zatímco komplex vnějších vlivů proměnlivý je, mění se z hlediska intenzity, kvality i času.

Jednotlivé psychické vlastnosti a funkce se mohou lišit z hlediska stupně dědičné podmíněnosti neboli heritability. Heritabilitu lze definovat jako část variance fenotypu, která je ovlivněna geneticky. **Podíl dědičnosti a vlivu prostředí** na vzniku určité psychické vlastnosti může být různý, v závislosti na povaze této vlastnosti. Míra dědičnosti se velmi těžko určuje, protože zde spolupůsobí celá řada různých faktorů. Pro prostředí může mít rozličný význam u hraničních genotypů, to znamená u nadprůměrně a podprůměrně disponovaných jedinců. Např. nadprůměrně nadané dítě je schopné lépe využít všechny podněty, které se mu v jeho prostředí nabízejí, dovede je i aktivně vyhledávat. Podprůměrně disponované dítě to nedokáže.

Každý genotyp má své vymezené hranice (reakční normu), v nichž je schopen na podněty prostředí reagovat. Pro prostředí rozhoduje o tom, která z variant v rámci daného rozmezí vznikne. Reakční norma určuje maximální dosažitelnou úroveň příslušné vlastnosti, jíž dosáhne jen tehdy, budou-li vlivy prostředí působit optimálně. Potíž je v tom, že např. u zanedbaného dítěte sice víme, že by se mohlo vyvíjet lépe a dosáhnout vyšší úrovně, ale není zcela jasné, jaké. Je to proto, že genetické dispozice zatím nelze měřit jinak než prostřednictvím různých projevů, jejichž rozvoj ale závisí i na jiných faktorech. To znamená, že je vhodnější definovat dědičnost dynamicky, podle toho, jak se může projevat v různě stimulujícím prostředí.

Genetické předpoklady a vlivy prostředí jsou v interakci od počátku vývoje. Děti s odlišnými dispozicemi se již v raném věku projevují rozdílným způso-

bem, a proto vyvolávají nestejné reakce okolí. Michel a Mooreová (1999) se např. domnívají, že značná shoda vývoje monozygotních dvojčat je dána nejen stejností jejich dispozic, ale i shodou viditelných znaků, které stimulují podobné rodičovské chování. Tento mechanismus může působit i v případech, že jsou děti vychovávány odděleně, protože i pak působí na své okolí podobně. Tendence k určitému způsobu reagování, která je dána geneticky, může v krajním případě představovat rizikový faktor. Např. impulzivní, dráždivé a neklidné děti budou působit nepříjemně, a proto budou snáze vyvolávat negativní odezvu než děti, které jsou klidné a přizpůsobivé. Určitá dispozice se může snadno stát příčinou rozvoje mnoha dalších výhod či potíží.

Stejně tak platí, že **tytéž podněty nebudou působit na různě disponované jedince stejně**. Jejich vliv může být modifikován samotnou dědičnou informací, což se projeví ve způsobu, jakým jsou zpracovány a jaký mají pro daného jedince význam. Děti s různými genetickými předpoklady mohou reagovat na stejné prostředí jinak. Např. určitá míra stimulace nemusí být pro rozvoj různě disponovaných dětí stejně přínosná. V intenzivně stimulujícím prostředí vysoce vzdělané rodiny se může velmi dobře rozvíjet nadprůměrně nadané dítě, zatímco sotva průměrný jedinec by v takové rodině mohl být přetěžován a stresován subjektivně nadměrným přísunem podnětů i ambiciózním očekáváním. Takové dítě by se lépe rozvíjelo v klidném a méně náročném prostředí.

Genetické dispozice se nemusí v průběhu vývoje projevovat stále stejným způsobem, resp. stejně intenzivně. **V určitých vývojových fázích se mohou některé z nich uplatnit ve větší míře**, resp. nápadněji. To může být závislé na načasování rozvoje určité vlastnosti nebo i na možnosti ovlivňovat v souladu s vrozenými dispozicemi volbu různých aktivit i lidí. Tak tomu bývá např. u dospívajících, kteří se snaží spoluvytvářet i své prostředí, jež je zpětně selektivně ovlivňuje. Výsledkem bývá nápadnější rozvoj některých vlastností, z nichž mnohé jsou geneticky podmíněné (Scarr, 1993). To je jeden z důvodů, proč se dospělým zdá, že se jejich děti v době dospívání mění.

1.1.2 Prostředí

Prostředí, v němž dítě vyrůstá, může jeho vývoj významným způsobem ovlivnit. Působí na ně v rámci **interakce**, která může mít různý charakter, může jít o interakci s lidmi, neživými objekty či dokonce se symboly. Dítě **projevuje nějakou aktivitu**, reaguje na různé podněty, ale zároveň svým chováním stimuluje určité reakce jiných lidí. Kvalita a množství získaných zkušeností vždycky